

The Jurisprudential and Legal Electronic Dissolution

Amir Ahmadi¹

Received: 20/09/2020

Accepted: 06/04/2021

Abstract

One of the most important new phenomena of human life in living and contractual affairs, considering the speed of the world of exchanges, is the electronic contracts from conclusion to dissolution. Therefore, after concluding any contract, even with electronic means, factors may cause the contract to be dissolved. Now the question arises whether the parties in the contract can dissolve the contract by electronic means and with the consent of the parties? The purpose of this study is to examine the nature and scope of dissolution in electronic contracts and its validity conditions as well as to analyze the effects and rulings of the dissolution. The research method is applied in terms of purpose and descriptive-analytical in terms of nature. The method of collecting information is in the form of libraries, and the use of articles and books. One of the research findings is that dissolution is also possible in cyberspace and with electronic devices. Therefore, considering the silence of the e-commerce law, it can be concluded that by referring to the civil law, in most cases, the effects and rulings of traditional dissolution can be generalized to virtual contracts. However, price fluctuations in the market of goods and services should not be ignored. It is recommended that in case of disagreement between the parties in the contract regarding the effects of electronic dissolution, it is necessary to establish branches for dealing with electronic contracts.

Keywords

Islamic Jurisprudence, electronic contract, cyberspace, electronic dissolution.

1. Assistant Professor of Law, Payam Noor University of Tehran, Iran. Amir.Ahmadi@pnu.ac.ir

* Ahmadi, A. (2021). The Jurisprudential and Legal Electronic Dissolution. *Journal of Fiqh*, 28(105), pp. 8-36. Doi: 10.22081/jf.2021.58898.2133.

واکاوی فقهی و حقوقی اقاله الکترونیکی

امیر احمدی^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۱/۱۷

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۳۰

چکیده

یکی از مهم‌ترین پدیده‌های جدید زندگی انسان در امور معیشتی و قراردادی، با توجه به سرعت دنیای مبادلات، بحث انعقاد تا انحلال قراردادهای الکترونیکی است؛ لذا بعد از انعقاد هر قراردادی، حتی با وسایل الکترونیکی، ممکن است عواملی باعث انحلال قرارداد شود. حال این سؤال مطرح می‌شود که آیا طرفین قرارداد می‌توانند قرارداد را با وسایل ارتباط الکترونیکی با تراضی اقاله کنند؟ هدف این پژوهش بررسی ماهیت و قلمرو اقاله در قراردادهای الکترونیکی و شرایط صحت آن و نیز واکاوی آثار و احکام اقاله است. روش پژوهش از نظر هدف کاربردی و از نظر ماهیت توصیفی-تحلیلی است. روش گردآوری اطلاعات نیز به صورت کتابخانه‌ای، و استفاده از مقاله‌ها و کتب است. از جمله یافته‌های پژوهش این است که اقاله در فضای مجازی و با وسایل الکترونیکی نیز امکان دارد. از این رو با توجه به سکوت قانون تجارت الکترونیکی، می‌توان نتیجه گرفت که با رجوع به قانون مدنی، در اغلب موارد می‌توان آثار و احکام اقاله سنتی را به قراردادهای مجازی تعمیم داد. با این حال نوسان قیمتی در بازار کالا و خدمات نیز نباید فراموش شود. با این وجود پیشنهاد می‌شود که در صورت اختلاف بین طرفین قرارداد در خصوص آثار اقاله الکترونیکی، تشکیل شعب رسیدگی به قراردادهای الکترونیکی ضروری است.

کلیدواژه‌ها

فقه، قرارداد الکترونیکی، فضای مجازی، اقاله الکترونیکی.

فقه

سال بیست و هشتم، شماره اول (پیاپی ۱۰۵)، بهار ۱۴۰۰

Amir.Ahmadi@pnu.ac.ir

۱. استادیار گروه حقوق، دانشگاه پیام نور تهران، ایران.

* احمدی، امیر. (۱۴۰۰). واکاوی فقهی و حقوقی اقاله الکترونیکی. فصلنامه علمی - پژوهشی فقه، ۲۸(۱۰۵)، صص

Doi: 10.22081/jf.2021.58898.2133.

مقدمه

در حالی که دسترسی به اینترنت در گستره‌ای به وسعت جهان به یکی از مهم‌ترین و تعیین‌کننده‌ترین واسطه در جامعه برای قراردادهای و مبادلات الکترونیکی^۱ تبدیل شده است، به کارگیری آن در جهت افزایش سرعت انعقاد و انحلال قرارداد در تمامی فرصت‌های تجاری جدید ضرورت دارد. در خصوص انحلال قراردادهای الکترونیکی در فقه و قوانین موضوعه، از جمله قانون تجارت الکترونیکی که آکنده از تأسیس‌های حقوقی جدید و پیچیده است، بحثی به میان نیامده است و فقط از حق انصراف که توسط مصرف‌کننده انجام می‌شود، یاد شده است. بنابراین استفاده از واسطه‌های الکترونیکی و IT^۲ و EDI^۳ وضعیت و موقعیت بسیاری از شروط اساسی قراردادهای خرید و فروش کالا و خدمات را با مشکل مواجه ساخته و مسائل حقوقی زیادی را مطرح نموده است که اقتصاددانان، تجار و حقوق‌دانان نمی‌توانند به آن بی‌تفاوت باشند.

مقتضای قرارداد الکترونیکی صحیح، لزوم پای‌بندی طرفین معامله به محتوای قرارداد است. ایجاب و قبول در شکل‌گیری ماهیت قرارداد نقش مهمی ایفا می‌کند، ولی در این میان فقها و قانون‌گذار، عواملی را پیش‌بینی نموده‌اند که در اثر آنها به انحلال قرارداد منتهی می‌شود. از این رو طرفین قرارداد گاهی بعد از انعقاد در معاملات و قراردادهای اعم از سنتی و الکترونیکی، به هر دلیلی از انجام معامله پشیمان گشته و از ادامه قرارداد و انجام تعهدات حاصل از آن منصرف می‌شوند و قرارداد مابین خود را با تراضی و توافق منحل می‌کنند. با توجه به مباحث مطرح‌شده باید متذکر شد که در قوانین موضوعه ایران در خصوص بسیاری از مسائل قراردادهای الکترونیکی از جمله اقاله، خلأهایی وجود دارد و گاه قانون‌گذار در قوانین مربوطه ساکت است. ماده ۴ قانون تجارت الکترونیکی اشعار می‌دارد که در صورت سکوت، به سایر قوانین موضوعه

1. Electronic Interexchange.

2. Information Technology, (IT) (فناوری اطلاعات).

3. Information Technology & Electronic Data Interchange (EDI).

فقه

رجوع شود؛ لذا تبیین آثار و احکام انحلال قرارداد، از جمله اقاله مجازی و الکترونیکی را می‌توان با عنایت به ماده ۴ قانون فوق‌الذکر، تا حد امکان به اقاله سنتی تعمیم داد؛ زیرا این موارد از حیث ماهیت اصولاً همانند قراردادهای سنتی هستند و ناگزیر باید احکام عمومی قراردادها را در قراردادهای الکترونیکی مورد توجه قرار داد. باید متذکر شد که ماهیت و ویژگی قراردادهای الکترونیکی باعث شده است که احکام عمومی قراردادهای سنتی پاسخ‌گوی نیازهای جدید نباشد؛ از این رو لزوم توجه به تدوین قانون در این باره نباید نادیده گرفته شود.

حال این سؤال مطرح می‌شود که ماهیت و آثار و احکام اقاله در فضای مجازی و به صورت الکترونیکی چگونه است؟ باید بررسی شود که آیا ماهیت اقاله در فضای مجازی و به صورت الکترونیکی، قرارداد و بیعی جدید است، یا فقط فسخ قرارداد محسوب می‌شود. در این بین بررسی شرایط صحت اقاله و نیز افزایش و کاهش قیمت مبیع از روز قرارداد تا زمان اقاله مجازی قرارداد پیش خواهد آمد. همچنین بررسی حکم تلف یا تصرف در مبیع در هنگام اقاله الکترونیکی، هدف دیگر این پژوهش است.

۱. مفهوم و ویژگی‌های قراردادهای الکترونیکی

۱-۱. مفهوم قرارداد الکترونیکی

واژه «الکترونیک» صفت از کلمه «الکترون» است که منظور از آن، وسایل ارتباطی از قبیل اینترنت، تلفن، تلگراف و... است. اصطلاح قرارداد الکترونیکی برای اولین بار در آیین‌نامه اتحادیه اروپا^۱ به کار برده شده است. تعاریف مختلفی از قراردادهای الکترونیکی صورت گرفته است، اما به دلیل گسترده بودن قراردادهای الکترونیکی در تمام حوزه‌ها، ارائه تعریفی جامع بسیار سخت خواهد بود. برخی ماهیت انعقاد قراردادهای الکترونیکی را با قراردادهای سنتی هم‌سان دانسته‌اند (Freedman et al, 2000, p. 7; Pointon et al, 2004, p. 119). تمام قراردادها، جز در موارد استثنای صریح و به موجب قانون،

1. Official Journal of the European community's, 17/07/2000.

به شیوه الکترونیکی قابل انعقاد هستند. لذا نباید مفهوم قرارداد را در قراردادهای الکترونیکی چنان توسعه داد که شامل ایقاعات و یا مطلق تعهدات گردد (رضایی، ۱۳۸۷، ص ۲۹)؛ چرا که نظریه فسخ موجب شده که برخی اقاله را ایقاع تلقی نمایند (سبزواری، بی تا، ج ۱۸، ص ۱۱۸).

برخی در تعریف قرارداد الکترونیکی یا دیجیتالی گفته اند: «یک قرارداد الکترونیکی توافقی است بین یک یا چند نفر در مورد مبادله تعهدات خدمات و کالاهای دیجیتالی» (دیجانی و باجاج، ۱۳۷۶، ص ۴). در تعریفی کلی تر: «قرارداد الکترونیکی یک توافق است که از طریق ابزار الکترونیکی ایجاد و امضا می شود» (Rosas, 2006, p. 332). در تعریف دیگر بعضی از حقوق دانان اظهار داشته اند: «قرارداد الکترونیکی یعنی توافق طرفین قرارداد با ایجاب و قبول در شبکه بین المللی ارتباطی باز و از راه دور، و با وسایل شنیداری و تصویری مبادله می گردد» (ابوالحسن مجاهد، ۲۰۰۰، ص ۳۹). این تعریف فقط نحوه کلی تلاقی ایجاب و قبول را بیان نموده و سخنی از آثار و احکام مترتب بر تبادل ایجاب و قبول به میان نیاورده است. در تعریفی دیگر آمده است که «قرارداد الکترونیک عبارت است از توافق و همکاری دو یا چند اراده به منظور ایجاد آثار حقوقی از طریق الکترونیک» (شهیدی، ۱۳۸۲، ص ۱۱).

باید افزود که در قانون تجارت الکترونیکی ایران مصوب ۱۳۸۲ و قانون نمونه آنستیرال ۲۰۰۵ در خصوص تجارت الکترونیکی تعریفی ارائه نشده است و این نشان از آن است که قانون گذار به دلیل هراس از جامع نبودن تعریف، از بیان آن اجتناب کرده است. برخی در تعریف تجارت الکترونیک اظهار داشته اند: «تنظیم معاملات تجاری الکترونیکی در یک مکان دور از شریک تجاری و سپس استفاده از ارتباطات الکترونیکی برای انعقاد معامله است» (Whiteley, 2000, p6). شایان ذکر است که این تعاریف به نوعی جامع نیستند و تنها به یک قسمت از قرارداد الکترونیکی اشاره دارند. از این رو در تعریف قرارداد الکترونیکی می توان گفت عمل حقوقی است که با توافق طرفین باعث انعقاد عقد (اعم از معین و غیر معین) از طریق هر نوع واسطه الکترونیکی می گردد.

۱-۲. ویژگی قراردادهای الکترونیکی

قراردادهای الکترونیکی تبعاً دارای ویژگی‌هایی هستند که تعیین و تبیین آنها موجب شناخت بهتر جوانب احکام فقهی و حقوقی قراردادهای الکترونیکی و تحلیل بهتر و دقیق آثار ناشی از آن می‌شود. به دلیل اینکه بحث اصلی این پژوهش ویژگی‌های قراردادهای الکترونیکی نیست، لذا به اختصار ویژگی‌های این نوع از قراردادها بیان می‌شود: ۱. حذف اسناد کاغذی، ۲. عدم حضور فیزیکی در قراردادهای الکترونیکی، ۳. الحاقی بودن قراردادهای الکترونیکی، ۴. اصل رضایی بودن قراردادهای الکترونیکی، ۵. جنبه بین‌المللی قراردادهای الکترونیکی، ۶. اجرا و ایفای سریع تعهد در قراردادهای الکترونیکی، ۷. وجود حق انصراف،^۱ ۸. صفت تجارتهی داشتن و حمایت از مصرف‌کننده، ۹. ضرورت استفاده از نرم‌افزارها و سخت‌افزارهای الکترونیکی در انعقاد قرارداد (ر.ک: آهنگران و احمدی، ۱۳۹۸ ب، صص ۴۱-۴۸؛ دسوقی، ۲۰۰۳، صص ۷۲-۸۰؛ مقامی‌نیا، ۱۳۹۱، صص ۹۰-۹۷؛ اکبرینه و محمودزاده، ۱۳۹۵، صص ۱-۷). با این حال نتیجه انعقاد قراردادها در دنیای پیشرفته الکترونیکی، خروج از حالت سنتی و استفاده از واسطه‌های الکترونیکی و حذف کاغذ، اسناد و سرعت مبادلات اطلاعات و انعقاد قراردادهای تجاری الکترونیکی با سایر افراد و کشورها است (آهنگران و احمدی، ۱۳۹۸ الف، ص ۲).

۲. مشروعیت اقاله الکترونیکی

برخی اظهار می‌دارند که بیع الکترونیکی با عقود سنتی متعارف گذشته متفاوت است و تفاوت خاستگاه را گاه مشکلات فقهی و حقوقی می‌دانند که علت آن را در فراوانی بیع الکترونیکی در مبادلات دانسته و معتقدند که در این خصوص رفع مشکلات یا شبهات فقهی و قانونی ضروری است (خادمی‌کوشا، ۱۳۹۹، ص ۳۷). لذا در زمان انعقاد قرارداد، ایجاب الکترونیکی معمولاً در قالب ارسال نامه الکترونیک و یا ایجاب در یک وب‌سایت و یا توسط سایر ابزارهای الکترونیکی به مخاطب رسیده و از آن مطلع

1. Withdraw.

می‌شود و قبول نیز زمانی باید انشاء شود که طرف ایجاب منصرف نشده باشد و زمان ایجاب سپری نگردد (آهنگران و احمدی، ۱۳۹۸ ج، ص ۱۳). چنانچه پیدا است ایجاب و قبول الکترونیکی در بستر وسایل الکترونیکی و فضای مجازی مورد پذیرش است و مشروعیت قرآنی و روایی و عقلی آن مورد بررسی قرار گرفته است (ر.ک: احمدی و همکاران، ۱۳۹۶، صص ۱۱-۳۶؛ خادمی کوشا، ۱۳۹۴، صص ۷-۳۰). لذا به نظر اقاله یا تفاسخ قرارداد به صورت الکترونیکی و در فضای مجازی بلاشکال باشد (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۰، ص ۲۶) زیرا در اسلام روایات (حزّ عاملی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۸، صص ۷۲-۷۳؛ حزّ عاملی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۷، صص ۳۸۵-۳۸۷؛ ابن بابویه قمی، ۱۴۰۳ق، ص ۲۲۴؛ کلینی، ۱۳۶۷، ج ۵، ص ۱۵۳؛ اردبیلی، ۱۴۱۱ق، ج ۸، ص ۱۱۷) و اجماع (ابن‌همام حنفی، ج ۵، ص ۲۵۷؛ حسینی عاملی، بی‌تا، ج ۴، ص ۷۶۷) و همچنین ادله عامه و شارع نیز مشوق اقاله است (نجفی، ۱۹۸۱م، ج ۲، ص ۳۵۲)؛ از این رو نباید در مشروعیت آن تردید کرد.

۳. مفهوم، ماهیت و قلمرو انحلال قراردادهای الکترونیکی با اقاله

۳-۱. مفهوم و قلمرو انحلال

«حل» در اصل به معنای باز کردن گره است، چنان که در قرآن کریم آمده است: «وَإِخْلُفْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي» (طه، ۲۷)؛ «و از زبانم گره بگشای» که کنایه از باز شدن زبان از لکنت در سخن گفتن است (راغب اصفهانی، ۱۳۸۳، ص ۲۵۱). برخی نیز «انحلال» را به «برهم ریختن» و «متلاشی شدن» معنا کرده‌اند (سجادی، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۳۱۳). در اصطلاح، منظور از انحلال عقد، برهم خوردن عقد، و انحلال در عقود از جنس خود به کار می‌رود و به غیر جنس خودش به کار نمی‌رود، لذا به آن «قاعده انحلال عقود» گفته می‌شود (حسینی مراغی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۷۱)؛ مثلاً در انحلال بیع، عقد بیع انحلال پیدا می‌کند نه غیر آن. انحلال از آثار و عوارض عقد صحیح است، و نباید انحلال قرارداد را با بطلان آن یکی پنداشت. عقد باطل، از آغاز نیز هیچ نفوذ و اعتباری نداشته، ولی در انحلال قرارداد، یک سبب، قرارداد منعقد شده را بر هم می‌زند (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ص ۳۲۷؛ کاتوزیان، ۱۳۷۹، ج ۵، ص ۲). لذا می‌توان گفت که انحلال قرارداد الکترونیکی ممکن است به موجب ۱. اقاله، ۲. با اراده و به موجب خیارهای قانونی، و یا ۳. بدون دخالت اراده به صورت قهری (انفساخ)، از تاریخ معینی صورت پذیرد.

فقه

۳-۲. مفهوم و تعریف اقاله

اهل لغت اقاله را مصدر فعل «أقال» دانسته‌اند (بستانی، ۱۳۷۵، ص ۱۰۹). همچنین اقاله از ماده «قیل» به معنای «ترک کردن»، «لغو کردن» (صاحب بن عباد، ۱۴۱۴ق، ج ۶، ص ۲۶؛ سعدی، ۱۴۰۸ق، ص ۳۱۲)، «فسخ کردن» (مشکینی، ۱۴۱۳ق، ص ۸۱)، «کناره گرفتن از چیزی»، «کنارزدن چیزی» و «درگذشتن» آمده است (بستانی، ۱۳۷۵، ص ۱۰۹)؛ چنان که موافقت بر اقاله از سوی طرفین قرارداد مستحب مؤکد است (طریحی نجفی، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۵۷۶) و در این باره در روایتی آمده است: «فردی که بر نقض و به هم خوردن عقد شخص پشیمان موافقت نماید، خداوند متعال او را از آتش جهنم می‌رهاند»^۱ (ابن اثیر جزری، ۱۳۶۷، ج ۴، ص ۱۳۴؛ طریحی نجفی، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۵۷۶؛ مشکینی، ۱۴۱۳ق، ص ۸۱). لذا اقاله یعنی موافقت بر نقض بیع و اجابت آن از طرف مقابل قرارداد (مشکینی، ۱۴۱۳ق، ص ۸۱؛ ابن اثیر جزری، ۱۳۶۷، ج ۴، ص ۱۳۴؛ طریحی نجفی، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۵۷۶) به صورتی که مبیع به مالک و ثمن به مشتری مسترد شود (طریحی نجفی، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۵۷۷؛ ابن اثیر جزری، ۱۳۶۷، ج ۴، ص ۱۳۴).

مفهوم اقاله در حقیقت همان فسخ و برهم زدن عقد از سوی دو طرف عقد است (خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۲۷؛ بحرانی، ۱۳۶۸، ج ۲۰، ص ۹۰؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۲۰۵؛ حسینی مراغی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۳۸۴؛ حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۶۰)؛ خواه قبل از قبض یا بعد از آن باشد (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۲۰۵؛ نجفی، ۱۹۸۱م، ج ۲۴، ص ۳۵۲). حال اقاله یا تفاسخ می‌تواند به صورت الکترونیکی و مجازی یا سنتی باشد. برخی از فقها در اصطلاح «اقاله را فسخ [معامله] همراه با تراضی می‌دانند»^۲ (حسینی مراغی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۳۸۸؛ گیلانی فومنی، ۱۴۲۶ق، ج ۲، ص ۶۲۲؛ موسوی بجنوردی، ۱۳۸۰، ص ۲۶). برخی اقاله را تراضی دو طرف عقد بر انحلال و زوال آثار آن در آینده تعریف کرده‌اند (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ص ۳۳۱). شایان ذکر است که در قانون تجارت الکترونیکی و قانون مدنی، تعریفی از اقاله الکترونیکی نشده است. لذا در ماده ۲۸۳ قانون مدنی، برهم زدن توافقی قرارداد بعد از انعقاد قرارداد، از سوی طرفین معامله

قاله

۱. «من أقال نادما أقاله الله من نار جهنم».

۲. «الإقالة فسخٌ مع التراضی».

جایز دانسته شده است. از این جهت در این ماده مقرر شده است که: «بعد از معامله، طرفین می‌توانند به تراضی آن را اقاله و تفاسخ کنند.» همچنین تأسیس انحلال قرارداد با اقاله در کنوانسیون بیع بین‌المللی ۱۹۸۰ مورد پذیرش واقع شده است. بنابراین این برهم‌زدن توافقی عقود و قراردادهای الکترونیکی را در ادبیات فقهی و حقوقی می‌توان «اقاله یا تفاسخ الکترونیکی» نام نهاد. مضافاً باید گفت که ماهیت اقاله با حق فسخ یکی نیست، زیرا حق فسخ فقط با یک اراده از طرفین قرارداد امکان دارد؛ هر چند طرف مقابل در قرارداد بر فسخ رضایت ندهد. ولی در اقاله [الکترونیکی] طرفین قرارداد باید با یکدیگر به توافق و تراضی برسند. از این رو طرفین قرارداد در قراردادهای الکترونیکی می‌توانند رضایت خود را از طریق واسطه‌های الکترونیکی بر انحلال و زوال قرارداد اعلام نمایند که می‌توان این عمل حقوقی را «اقاله الکترونیکی» نامید.

۳-۳. ماهیت اقاله در فضای مجازی و الکترونیکی

در این بحث، ماهیت اقاله الکترونیکی به عنوان یکی از اسباب سقوط قراردادهای الکترونیکی قابل تبیین و تفسیر است؛ حال این مسئله مطرح می‌گردد که آیا اقاله الکترونیکی صرفاً فسخ عقد سابق است، یا یک عقد و قرارداد جدید تلقی می‌شود و باید آثار و احکام و قواعد عقود بر آن جاری شود. یا باید ماهیت سومی برای اقاله الکترونیکی و مجازی متصور شد. با بررسی کتب فقهی امامیه و اهل سنت و کتب حقوقی و تعمیم آنها به اقاله الکترونیکی، در پاسخ به این سؤال‌ها می‌توان گفت که اختلاف نظر بین فقها و حقوق‌دانان مشهود است.

فقه‌های امامیه و شافعیه با توجه به روایات و اجماع، ماهیت اقاله را مطلقاً فسخ دانسته‌اند و برخی مانند مالکیه، اقاله را نقض بر عقد بیع می‌دانند و دلایلی را برای آن بیان کرده‌اند (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۲۰۵؛ نجفی، ۱۹۸۱م، ج ۲۴، ص ۳۵۲؛ موسوی خویی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۷۰؛ جُبعی عاملی، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۱۲۴؛ حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۶۰؛ موسوی بجنوردی، ۱۳۸۰، ص ۲۵؛ حسینی عاملی، بی‌تا، ج ۴، ص ۷۶۷؛ بحرانی، ۱۳۶۸، ج ۲۰، ص ۹۰).

دقت در قصد طرفین قرارداد روشن می‌نماید که آنها قصد ایجاد عقد جدید را

ندارند و قصد آنها انحلال و فسخ قرارداد است؛ علاوه بر این، احکام اقاله فقط جاری در عقد بیع نیست که بتوان گفت اقاله بیع است (نجفی، ۱۹۸۱م، ج ۲۴، ص ۳۵۲)، پس می‌توان گفت اقاله عقد جدید نیست (امامی، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۳۲۷). از این رو به نظر می‌رسد رجوع به قصد طرفین قرارداد ماهیت اقاله الکترونیکی را روشن می‌کند. هر چند تصریحی در اختلاف و ماده اصلی نزاع وجود ندارد، ولی برخی اختلاف را مربوط به مشکلات زوال آثار باقی‌مانده از تملک درباره آینده دانسته‌اند؛ لذا فقهای که اقاله را فسخ پنداشته‌اند، زوال این آثار را از توابع انحلال عقد شمرده‌اند، و کسانی که اقاله را بیع می‌دانند، از این جهت اثر اقاله را چیزی بیش از انحلال نمی‌دانند (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ص ۳۳۲؛ کاتوزیان، ۱۳۷۹، ج ۵، ص ۱۴-۱۵؛ نجفی، ۱۹۸۱م، ج ۲۴، صص ۳۵۲-۳۵۴؛ جعفری لنگرودی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۲۴۲). البته برخی از فقها اقاله را بیع محسوب نمی‌کنند ولی آن را عقد و مشمول آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» (المائده، ۱) می‌دانند (نجفی، ۱۹۸۱م، ج ۲۴، صص ۳۵۳-۳۵۴؛ حسینی روحانی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۸، ص ۳۲۰). لازم به ذکر است که قانون مدنی در ماده ۲۱۹ و ۲۸۳ و با توجه به اصل حاکمیت اراده، به پیروی از فقهای امامیه، اقاله را فسخ با تراضی می‌داند. لذا باید گفت اقاله مجازی و الکترونیکی نیز فسخ با تراضی به صورت الکترونیکی است.

با این وجود طرفین در اقاله الکترونیکی، صرفاً با فرستادن یک داده‌پیام یا مکاتبه الکترونیکی به هر واسطه‌ای یا هر عملی قصد برهم‌زدن توافقی قرارداد را دارند و طرفین اقاله با تراضی، بازگشت تمام آثار قرارداد را به وضع نخست اراده کرده‌اند و به دنبال انعقاد عقد جدید نیستند، لذا اقاله مجازی و الکترونیکی آنها بیع و تملیک جدید نیست؛ زیرا برخی فقهای شیعه و عامه معتقدند که احکام خیرات و احکام بیع در اقاله راه ندارد (خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۲۷؛ موسوی خویی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۷۰؛ از فقهای حنبلی: سلمان، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۰۱؛ طباطبائی یزدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۲۲؛ نجفی، ۱۹۸۱م، ج ۲۴، صص ۳۵۲-۳۵۷). همچنین عقد به معنای گره‌زدن و پیوند دو طرف قرارداد برای ایجاد عقد است، اما در اقاله الکترونیکی عقود و قراردادها، تراضی بدون توافق جدید است و فقط آثار گذشته قرارداد به تراضی از بین می‌رود و چیزی به عوضین اضافه و کم نمی‌شود. اگر عوضین تلف شوند یا ناقص شوند، سیره عقلا و خردمندان در عالم فقه و حقوق عمل دو طرف

قرارداد را اقاله نمی‌داند؛ بنابراین اقاله الکترونیکی در فضای مجازی فسخ با توافق دو طرف قرارداد است، نه عقد جدید، و زوال و انحلال آثار آینده را به دنبال دارد. برخی از نویسندگان حق انصراف را با اقاله الکترونیکی قابل انطباق می‌دانند (محمدیان امیری و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۷). در پاسخ باید اذعان داشت که حقوق انصراف در قراردادهای الکترونیکی ماهیتی مستقل دارد و خریدار می‌تواند به مدت هفت روز عقد الکترونیکی را با اراده خود منحل نماید و اراده فروشنده در آن دخیل نیست، لذا نباید اقاله الکترونیکی و حق انصراف را دارای ماهیتی یکسان پنداشت (ر.ک: آهنگران و احمدی، ۱۳۹۸ الف، صص ۲۷۳، ۲۷۸؛ باقری اصل و همکاران، ۱۳۹۶، صص ۷-۳۲).

۳-۴. قلمرو اقاله در قراردادهای الکترونیکی

برخی فقها اقاله را مختص به عقد بیع می‌دانند (حسینی مراغی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۳۸۵)، اما باید اذعان داشت اقاله مختص به عقد بیع نیست و در تمام عقود و قراردادهای جاری می‌شود (خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۲۷). اما اختلاف اینجا است که آیا اقاله الکترونیکی باعث سقوط تعهدات می‌شود یا جزو اسباب انحلال عقود و قراردادهای الکترونیکی هم است؟ برخی حقوق دانان در خصوص قراردادهای سنتی اظهار می‌دارند که در ماده ۲۶۴ قانون مدنی پیدا است که اقاله در زمره اسباب سقوط تعهدات است و معتقدند در این باره اشتباه قانون‌گذار را نباید نادیده گرفت؛ زیرا اگر طرفین قرارداد بر مبنای تعهد را اقاله نمایند، تعهد نیز ساقط می‌شود، لذا آوردن اقاله در شمار اسباب سقوط تعهدات اشتباه است، لذا گاهی سبب سقوط تعهدات نیز می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۹۰، صص ۳۲۹-۳۳۰)؛ فقها نیز اقاله را در شمار عوامل تفاسخ و انحلال در عقود مالی آورده‌اند (حسینی عاملی، بی‌تا، ج ۴، ص ۷۶۷؛ جُبعی عاملی، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۱۲۴).

به نظر می‌رسد که منظور قانون‌گذار در بند دوم ماده ۲۶۴ قانون مدنی این است که اصولاً اقاله می‌تواند از اسباب سقوط تعهدات باشد. لذا این ماده بر آن است که اعلام نماید اقاله نیز می‌تواند از اسباب سقوط تعهدات ناشی از قرارداد باشد. با این بیان می‌توان گفت که قرارداد پابرجا است، ولی تعهدات ناشی از آن را می‌توان اقاله نمود.

همچنین محل اجرای اقاله در عقود و قراردادهای لازم است (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۰، ص ۲۶؛ جُبعی عاملی، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۱۲۴) و مؤید این ادعا ماده ۲۳۸ و ۲۱۹ قانون مدنی است که عقود لازم الاتباع را با رضایت طرفین قرارداد، یا به موجب قانون می توان اقاله کرد. باید افزود که گستره اقاله الکترونیکی فراتر از این موارد است و قلمرو آن را نباید فقط محدود به عنوان «اقاله در قواعد عمومی قراردادها» دانست؛ چراکه این امکان وجود دارد که قرارداد مستقر و پابرجا باشد و فقط قسمتی از تعهدات ناشی از قرارداد منحل شود. پس می توان نتیجه گرفت که اقاله الکترونیکی و مجازی قرارداد، هم در کل عقد و هم در بعضی از آن جایز است.

باید متذکر شد که اقاله در همه عقود غیر از نکاح جاری است و فقط مختص به بیع نیست (خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۲۷؛ نجفی، ۱۹۸۱م، ج ۲۴، صص ۳۵۳-۳۵۴؛ موسوی خویی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۷۰) و اصولاً وقف و ضمان نیز اقاله ناپذیر هستند. با این توضیحات باید اضافه کرد که قراردادهای الکترونیکی و نیز تعهدات ناشی از قراردادها با اقاله الکترونیکی و در فضای مجازی قابل انحلال خواهند بود. لذا در هنگام اقاله الکترونیکی باید به مفاد توافق توجه شود که با اخلاق و نظم عمومی در تقابل و تضاد نباشد. مضافاً در هنگام اقاله الکترونیکی قلمرو اقاله باید محدود به طرفین قرارداد یا قائم مقام آنها باشد.

۴. شرایط و آثار اقاله در قراردادهای الکترونیکی

۴-۱. شرایط صحت اقاله در قراردادهای الکترونیکی

الف. لزوم تراضی بین طرفین قرارداد یا قائم مقام قانونی آنها: اقاله فاقد تشریفات خاص (جُبعی عاملی، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۱۲۴؛ کاتوزیان، ۱۳۹۰، ص ۳۳۵) و پذیرش آن مستحب است (جُبعی عاملی، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۱۲۴؛ حرّ عاملی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۸، صص ۷۲-۷۳؛ حرّ عاملی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۷، صص ۳۸۷-۳۸۵؛ ابن بابویه قمی، ۱۴۰۳ق، ص ۲۲۴؛ کلینی، ۱۳۶۷ق، ج ۵، ص ۱۵۳) و اولین شرطی که در آن باید موجود باشد لزوم تراضی بین طرفین قرارداد یا قائم مقام آنها است (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۰، ص ۲۶). مضافاً اینکه با هر لفظ، عمل و وسیله الکترونیکی، صریحاً یا ضمناً، امکان اقاله وجود دارد. در این خصوص در ماده ۲۸۴ قانون مدنی آمده است: «اقاله به هر لفظ یا فعلی واقع

می‌شود که دلالت بر به‌هم‌زدن معامله کند.» باید افزود که فقها نیز بر این موضوع تصریح دارند (بحرانی، ۱۳۶۸، ج ۲۰، ص ۹۱؛ خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۲۷)؛ لذا می‌توان اقاله را به دو نوع «اقاله قولی» و «اقاله فعلی» تقسیم نمود (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۰، ص ۲۹) که می‌توان گفت اقاله الکترونیکی «اقاله فعلی» است. همچنین اشتباه و اکراه و تدلیس در اقاله الکترونیکی نیز از عیوب اراده است و موجب می‌شود که اقاله الکترونیکی محقق نشود.

ب. داشتن اهلیت تصرف در هنگام اقاله: برخی معتقدند طرفین قرارداد علاوه بر قصد و رضا به‌هنگام تراضی بر اقاله باید اهلیت تصرف داشته باشند، زیرا اقاله تصرف در اموال است (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۰، ص ۲۶)؛ لذا باید حکم بر بطلان اقاله صغیر غیرممیز و مجنون صادر کرد و نیز اقاله صغیر ممیز و سفیه، غیرنافذ خواهد بود و با اجازه ولی یا قیم آنها نافذ می‌شود. باید افزود که اقاله معسر و ورشکسته غیرنافذ است و با رضایت دیان یا طلبکاران نافذ می‌شود (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۰، ص ۲۹). از این جهت اگر یکی از طرفین قرارداد الکترونیکی اهلیت نداشته باشند، معامله رو به انحلال و تا بطلان پیش می‌رود؛ به‌عنوان مثال اگر یکی از طرفین در حال جنون با رایانه خود معامله‌ای را اقاله نماید، اقاله الکترونیکی باطل است، لیکن تراضی بر اقاله قرارداد الکترونیکی با نماینده قانونی یا قضایی و یا قراردادی شخص دیوانه، همانند ولی، قیم و وکیل، میسر و قانونی خواهد بود.

ج. معلوم و معین بودن موضوع اقاله: در هنگام اقاله موضوع اقاله باید معلوم و معین باشد و طرفین قرارداد نباید موضوع اقاله را مبهم بگذارند، پس اقاله یکی از دو عقد، بدون تصریح به آن، باطل است (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۰، ص ۳۰). مثلاً هرگاه طرفین عقد چندین قرارداد را توسط پست الکترونیکی منعقد کرده باشند و بخواهند یکی از آن قراردادها را اقاله الکترونیکی نمایند، اگر طی نامه الکترونیکی که ردوبدل می‌شود، طرفین عقد مشخص نمایند که کدام قرارداد منظور آنها بوده است و آن را مبهم و مجمل بگذارند، اقاله الکترونیکی باطل خواهد بود.

د. مشروعیت جهت در اقاله الکترونیکی: شایان ذکر است که بحث مشروعیت جهت قراردادها از مسائلی است که قانون‌گذار، فقها و حقوق‌دانان از آن مغفول مانده‌اند. لذا در قراردادهای الکترونیکی و نیز در اقاله الکترونیکی نباید از آن غافل بود، زیرا غیر مشروع بودن جهت در اقاله الکترونیکی باعث بطلان آن خواهد شد. قانون‌گذار

نیز باید این مهم را در اصلاح قانون در نظر داشته باشد.

ه. شرط فزونی یا کاستی در ثمن و مثن در هنگام اقاله الکترونیکی: برخی از فقهای امامیه اقاله را با گرفتن زیادی از ثمن صحیح می‌دانند و معتقدند هنگامی که طرفین قرارداد در زمان اقاله زائد بر ثمن دریافت می‌نمایند، در واقع دو امر مجزا از هم را انجام می‌دهند؛ یعنی یکی فسخ عقد و دومی تملیک مازاد بر ثمن برای یکی از طرفین قرارداد انجام می‌شود، لذا گرفتن مازاد طبق شروطی است که از قبل منعقد نموده‌اند (حلی، ۱۴۲۰ق، ج ۱۲، ص ۱۲۰؛ نجفی، ۱۹۸۱م، ج ۲۴، ص ۳۵۳؛ موسوی بجنوردی، ۱۳۸۰، ص ۳۰؛ و از فقهای عامه: سلمان، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۰۱). لذا برخی از حقوق‌دانان نیز شرط نقیصه و اضافی را خلاف مقتضای اقاله ندانسته‌اند، چون معتقدند که منطق اجتماعی آن را می‌پذیرد و الزام‌آور است (امامی، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۳۲۸). لیکن برخی از فقها گرفتن مازاد بر ثمن یا مثن در هنگام اقاله را صحیح نمی‌دانند و معتقد بر بطلان اقاله هستند (جُبعی عاملی، ۱۳۸۶، ج ۳، ص ۵۴۷؛ نجفی، ۱۹۸۱م، ج ۲۴، ص ۳۵۲؛ موسوی خویی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۷۱؛ بحرانی، ۱۳۶۸، ج ۲۰، ص ۹۰؛ خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۲۷؛ حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۶۰؛ حسینی مراغی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۳۸۴) و دلیل آن را اجماع و روایات وارده بیان کرده‌اند (حرّ عاملی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۸، ص ۷۲). برخی از حقوق‌دانان نیز قائل به این نظر هستند (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ص ۳۳۷).

از این رو با توجه به نظر مشهور فقها و با عنایت به قانون مدنی می‌توان گفت در اقاله مجازی و الکترونیکی نباید بر عوضین افزود و یا کاست، زیرا ماهیت و جوهره اقاله الکترونیکی بر هم می‌خورد. لذا در اقاله، چه به صورت الکترونیکی و چه به صورت سنتی، با توجه به آرای فقها و حقوق‌دانان، عوضین باید بدون کمی و کاستی به مالکان آنها مسترد شود و گاه در صورت نقص عوضین برای طرفین ایجاد ضمان می‌شود.

برخی قائل‌اند که تغییرات جزئی در عوضین از نظر عرف قابل چشم‌پوشی است (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ص ۳۳۸). بنابراین در صورتی که از دید عرف شرط تعهد خارجی و یا فزونی و کاستی وارد مقتضای اقاله الکترونیکی شود، اقاله الکترونیکی بی‌اثر خواهد بود و محکوم به بطلان است. بند ۱ ماده ۲۳۳ مؤید این مطلب است، ولی اگر در اقاله الکترونیکی این فزونی ثمن یا حتی شروط خارجی در مقتضا و جوهره اقاله مؤثر نباشد

و با توافق و تراضی طرفین قرارداد صورت پذیرد، به نظر صحیح خواهد بود و در عقود الکترونیکی و مجازی نیز قابل تسری است.

ز. تلف عوضین در هنگام اقاله الکترونیکی: در اقاله الکترونیکی و مجازی اگر تعهد اجرا شود یا در اثنای اقاله یکی از دو عوض یا هر دو عوض تلف شوند (خواه تلف واقعی، یا آنکه در اثنای حمل و نقل و بازگشت به فروشنده یا مالک تلف شود و از بین برود)، تکلیف و حکم چیست؟ قانون تجارت الکترونیک در این خصوص تصریحی ندارد؛ لذا با تعمیم ماده ۲۸۴ قانونی مدنی به این مورد، می توان گفت که تلف عوضین مانع اقاله نخواهد بود، لذا به جای مبیع تلف شده در صورت مثلی بودن مثل آن و در صورت قیمتی بودن، قیمت آن داده می شود. حتی فقها نیز قائل به این نظر هستند (موسوی خویی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۷۱).

برخی از فقهای امامیه به همین صراحت قانونی که برگرفته از نظر مشهور است معتقدند و فرقی بین تلف مبیع و ثمن قائل نشده و اقاله را صحیح دانسته و تلف عوضین یا یکی از آنها را مانع اقاله نمی دانند (جُبعی عاملی، ۱۳۸۶، ج ۳، ص ۵۴۷؛ نجفی، ۱۹۸۱م، ج ۲۴، ص ۳۵۷؛ خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۲۸؛ موسوی خویی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۷۱) که می تواند قابل تسری در ثمن در اقاله مجازی نیز باشد. اما موضوعی که قانون گذار درباره آن سکوت کرده این است که اگر مورد اقاله پیش از اقاله الکترونیکی ناقص یا معیوب گردد حکم چیست؟ برخی قائل اند که با همان وضع موجود به مالک آن مسترد می شود و مابه التفاوت بین بهای صحیح و ناقص کالا به عنوان مکمل یا ارزش تأدیه و پرداخت می شود، مگر اینکه در زمان اقاله خلاف آن تراضی شده باشد^۱ (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ص ۳۴۰؛ جُبعی عاملی، ۱۳۸۶، ج ۳، ص ۵۴۷؛ بحرانی، ۱۳۶۸، ج ۲۰، ص ۹۳؛ موسوی خویی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۷۱). در اقاله الکترونیکی به دلیل نوسان قیمتی، اگر بهای مبیع تلف شده تا زمان اقاله الکترونیکی تغییر کرده باشد، به نظر می رسد بهای زمان اقاله را باید معیار تعیین بدل قرار داد (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ص ۳۴۰؛ نجفی، ۱۹۸۱م، ج ۲۴، ص ۳۵۷؛ موسوی بجنوردی، ۱۳۸۰، ص ۳۹). در مقابل برخی فقها نیز قیمت یوم تلف را بهای تغییر

۱. [..ولو وجده معینا فله أرش العیب...].

فقه

قیمت تا زمان اقاله می‌دانند (نجفی، ۱۹۸۱م، ج ۲۴، ص ۳۵۷؛ جُبعی عاملی، ۱۳۸۶، ج ۳، ص ۵۴) و برخی دیگر از فقها قائل به پرداخت قیمت يوم تلف العين، يوم القبض، يوم الإقاله، و الأعلى من هذه القيم هستند (بحرانی، ۱۳۶۸، ج ۲۰، ص ۹۳). به نظر می‌رسد در اقاله الکترونیکی و در قراردادهای الکترونیکی به دلیل اینکه قیمت‌ها در لحظه قابل تغییر هستند و امکان بازپس‌گیری عوضین، به خصوص میع، مستلزم سپری شدن چند روز زمان است، پرداخت قیمت حین الاء، با قانون و حقوق ایران سازگارتر است و دور از عدالت هم نیست.

۴-۲. آثار و احکام اقاله در فضای مجازی و قراردادهای الکترونیکی

۱. اثر انحلال قرارداد با اقاله الکترونیکی: باتوجه به اینکه انحلال قراردادهای الکترونیکی از قواعد کلی قراردادها خارج نیست، انحلال قراردادهای مجازی محدود به آینده است نه گذشته. از بررسی کلام فقها و قانون مدنی می‌توان فهمید که اصولاً انحلال قرارداد، خواه به تراضی یا به موجب خیار یا به صورت قهری باشد، آثارش درباره آینده است و زمانی که قرارداد به سببی بر هم بخورد این اثر نمایان می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ص ۳۲۸؛ موسوی بجنوردی، ۱۳۸۰، ص ۳۷)؛ لذا مفاد قرارداد در روابط طرفین معامله تا لحظه انحلال حذف نمی‌شود و تنها قرارداد را درباره آینده پایان می‌دهد (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ص ۳۴۱). به عنوان نمونه چنان‌چه بین دو تاجر ایرانی و فرانسوی به صورت الکترونیکی قرارداد فروش قطعات خودرو به مدت پنج سال منعقد شود و به مدت دو سال قرارداد را اجرا نمایند، اما به هر دلیلی تاجر فرانسوی بعد از گذشت دو سال توان تأمین قطعات را نداشته باشد، اگر پس از گذشت دو سال طرفین قرارداد با تراضی قرارداد را اقاله الکترونیکی کنند، تراضی و توافق دو تاجر در سه سال باقی‌مانده بی‌اثر است. لیکن دو سالی که قرارداد از سوی تاجر فرانسوی اجرا شده است تأثیری بر گذشته ندارد و بر مالکیت گذشته تاجر ایرانی اثری ندارد و نیز مالکیت او را تغییر نمی‌دهد، لذا قرارداد آن دو سال صحیح است. از این جهت باید متذکر شد که قرارداد در صورت اقاله، درباره سه سال آینده بی‌اثر خواهد بود.

حال ممکن است گاهی انحلال با توافق طرفین قرارداد درباره گذشته هم جاری

باشد (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ص ۳۲۹)؛ مثلاً در یک قرارداد الکترونیکی بین خریدار و فروشنده کالا (دو شرکت تجاری) توافق شود که در صورت انحلال قرارداد تمام نمائات و سود حاصله از قرارداد برای فروشنده باشد.

۲. بازگشت آثار عقد با اقاله الکترونیکی: آثار عقد در آینده زائل می‌شود؛ آثار اقاله در قراردادها و عقود عهدی و تملیکی گاهی اثر تبعی دارد که این نفوذ اقاله را در گذشته انکارناپذیر می‌کند (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ص ۳۴۱). آیا در اقاله الکترونیکی نیز این گونه است؟

الف: زوال اثر عقود تملیکی در اقاله

اقاله عقد تملیکی، مانند بیع یا هر قراردادی الکترونیکی دیگر، پس از وقوع بدون وقفه باعث می‌شود که عوضین به مالکان آنها مسترد شود و قانون‌گذار بازگشت به مالکیت سابق را از آثار اقاله عقد می‌داند؛ لذا اقاله الکترونیکی نیز از این امر مستثنی نیست. یعنی ملکیت عوضین تا زمان اقاله الکترونیکی پابرجا خواهد بود و آثار خود را به دنبال دارد. لیکن باید گفت که مالکیت عوضین پس از اقاله الکترونیکی به حالت نخست خود بازمی‌گردد. حال در اثنای قرارداد ممکن است منافی حاصل شود که باید تکلیف این منافع مشخص شود که در ذیل مورد بررسی قرار خواهد گرفت:

نخست: درباره حکم منافع منفصله که از زمان قرارداد الکترونیکی تا هنگام اقاله الکترونیکی حاصل می‌شود می‌توان گفت که به خریدار تعلق دارد، چون مالک عین مالک منافع آن نیز خواهد بود. ولی نمائات متصله در صورت بازگرداندن مبیع متعلق به کسی است که به واسطه اقاله مالک آن شده است. فقها نیز در اقاله سنتی قائل به این نظر هستند (بحرانی، ۱۳۶۸، ج ۲۰، ص ۹۲؛ جیبی عاملی، ۱۳۸۶، ج ۳، ص ۵۴۷). همچنین براساس ماده ۲۸۷ قانون مدنی، نمائات و منافع منفصله که از زمان عقد تا زمان اقاله در مورد معامله حادث می‌شود، مال کسی است که به واسطه عقد مالک شده است، ولی نمائات متصله مال کسی است که در نتیجه اقاله مالک می‌شود. لذا به نظر می‌رسد که براساس ماده ۴ قانون تجارت الکترونیکی می‌توان آن را در اقاله الکترونیکی و مجازی تعمیم داد. بنابراین در قراردادهای الکترونیکی با توجه به ارسال و دریافت داده‌پیام، ابتدا زمان ارسال و دریافت اقاله مشخص می‌شود، و اگر در قرارداد منعقدشده منافی از عوضین حاصل گردد، از

زمان اقاله منافع و نمائات منفصل متعلق به کسی است که به واسطه قرارداد مالک شده است و منافع و نمائات متصل متعلق به شخصی خواهد بود که در نتیجه اقاله مالک شده است. لذا این مبحث در قراردادهای الکترونیکی به دلیل سرعت مبادله‌ها و قراردادهای الکترونیکی بسیار مشهود است.

دوم: گاهی منافع و فزونی در نتیجه کار خریدار است، یعنی خریدار مبیع، در آن تغییراتی ایجاد می‌کند که باعث ارزشمندتر شدن مبیع می‌شود؛ مثلاً شخصی یک قطعه نقره را از شخصی دیگر، از طریق اینترنتی خریداری می‌نماید و در اثنای مالکیت، آن قطعه نقره را به یک گردن‌بند زینتی زیبا تبدیل می‌کند. لذا در نتیجه اقاله الکترونیکی، این قطعه نقره ظهور در تملک رایگان آن منافع به فروشنده ندارد. از این رو وفق ماده ۲۸۸ قانون مدنی، طرفین قرارداد می‌توانند با تراضی یا با ارجاع به کارشناس خبره، قیمتی را که در نتیجه عمل به کالا افزوده شده است را مشخص نمایند و خریدار مستحق دریافت فزونی و اجرت کار خود خواهد بود. باید متذکر شد که این فزونی از نتیجه عمل، نیاز به تصریح در مفاد قرارداد ندارد. بر همین اساس می‌توان گفت که اگر مالک بعد از عقد الکترونیکی در کالا تصرفاتی بنماید که موجب زیاد شدن قیمت کالا گردد، در حین اقاله الکترونیکی و مجازی به مقدار قیمتی که به سبب عمل به قیمت کالا افزوده شده است، مستحق مازاد قیمت است.

البته باید متذکر شد که نوع استحقاق در ماده ۲۸۸ مبهم است؛ لذا برخی مشتری را با بائع به میزان قیمتی که در نتیجه عمل او بر مال مورد معامله افزوده شده است، شریک دانسته‌اند. برخی دیگر نیز مشتری را صرفاً مستحق افزوده قیمت کالا می‌دانند، لذا نظریه اول به لحاظ عمل عرف به آن، مرجح‌تر بر نظر دوم است (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۰، ص ۳۹). همچنین هیچ مانعی وجود ندارد که با تراضی طرفین قرارداد، مبیع در برابر استرداد همان میزان ثمن اولیه به بائع داده شود. بنابراین می‌توان گفت اگر شخصی طی یک قرارداد کلیک‌رپ^۱ کالایی را در فضای مجازی خریداری نماید و بر روی کالا عملیاتی را

1. Click-Wrap.

انجام دهد که باعث فزونی قیمت کالا گردد، مثلاً بر روی یک تکه پارچه عملیاتی را انجام دهد و آن را تبدیل به یک لباس نماید و سپس قرارداد را با خریدار به صورت الکترونیکی اقاله کند، مستحق قیمتی است که به سبب عمل او زیاد شده است.

ب: زوال اثر عقود عهدی

این احتمال وجود دارد که در مفاد قرارداد تعهداتی برای طرفین قرارداد ایجاد شود؛ لذا این تعهدات در هنگام اقاله الکترونیکی نیز زائل می شود و فاقد اثر می شوند؛ مگر اینکه برخلاف آن بین طرفین قرارداد توافق و تراضی صورت گیرد. از این رو در هنگام اقاله الکترونیکی برای عقود و قراردادهای عهدی دو صورت متصور است که به آنها پرداخته می شود:

نخست: اقاله الکترونیکی پیش از اجرای تعهد: به عنوان نمونه، در قرارداد الکترونیکی شرطی منعقد شود که برای طرف مقابل تعهدی ایجاد نماید؛ مثلاً شرط شود که خریدار در صورتی ملزم به پرداخت ثمن یک واحد آپارتمان می شود که فروشنده یک وبسایت خرید و فروش کالاهای زینتی برای او طراحی کند. لذا در صورت اقاله الکترونیکی پیش از اجرای تعهد، التزام فروشنده آپارتمان در قبال طراحی وبسایت از بین می رود و مؤید این مطلب صراحت بند دوم ماده ۲۶۴ قانونی مدنی است که اقاله را از موارد سقوط تعهدات اعلام نموده است.

دوم: اقاله الکترونیکی پس از اجرای تعهد: در این فرض تعهد اجرا شده است و اجرای تعهد خود باعث انحلال و زوال تعهد می گردد و متعهد دیگر تکلیفی در قبال تعهدات ناشی از قرارداد ندارد؛ مثلاً شخصی با یک دانشگاه قرارداد منعقد و خود را متعهد می کند که برای آنها یک سامانه اینترنتی راه اندازی نماید. حال بعد از اجرای مفاد قرارداد دیگر تعهدی باقی نمانده است که آن را با اقاله الکترونیکی منحل نمایند. در مقابل به نظر می رسد باتوجه به صراحت ماده ۲۸۶ قانون مدنی، تلف یکی از عوضین مانع اقاله نیست و طرفین قرارداد در صورتی که امکان باشد می توانند بدل را جایگزین عوض نمایند. اما در مثال فوق جایگزینی بدل بسی مشکل است! البته باید افزود اقاله پیمان اجرا شده در عرف شایع نیست و بیشتر در موردی به کار می آید که بخشی از تعهد

اجرا شده است و دو طرف تصمیم می‌گیرند که قرارداد نیمه‌تمام را پایان ببخشند؛ پس اقاله مخلوطی از سقوط تعهد باقی‌مانده و تبدیل عوض تعهد انجام‌شده است (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ص ۳۴۵).

سوم: به نظر در اقاله الکترونیکی فسخ و اقاله آن ممکن نیست: «یعنی کسی که اقاله کرده و مبیع را مسترد کرده است» نمی‌تواند بگوید من اقاله‌ام را فسخ و یا اقاله کردم (خمینی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۲۷).

چهارم: دلال و واسطه، با اقاله قرارداد کماکان مستحق اجرت هستند (حلی، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۴۴۱)، اما مسئله دیگر در اقاله الکترونیکی بحث هزینه‌های ایاب و ذهاب برگشت عوضین به طرفین قرارداد است. از این جهت هزینه برگشت کالا بر عهده کدام‌یک از طرفین قرارداد است؟ در این خصوص قانون تجارت الکترونیکی و قانون مدنی ساکت است. به نظر می‌رسد در اقاله الکترونیکی در صورت عدم توافق و معیوب‌نبودن کالا، هزینه ارسال به عهده قبول‌کننده یا همان خریدار باشد.

پنجم: همان‌طور که بیان شد، برخی از فقهای مذاهب اقاله را فسخ و یا بیع و عقد جدید پنداشته‌اند که در صورت برگزیدن هر نظریه آثار و احکام اقاله قطعاً متفاوت خواهد بود (ر.ک: نجفی، ۱۹۸۱م، ج ۲۴، ص ۳۵۳ به بعد؛ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۲۰۶ به بعد؛ جُبعی عاملی، ۱۳۸۶، ج ۳، صص ۵۴۷-۵۴۹). لذا در ادامه بحث، برخی از آثار اقاله الکترونیکی به‌طور خلاصه بازگو خواهد شد. حال اگر اقاله الکترونیکی را فسخ بدانیم، خيارات، از جمله خيار مجلس، در آن سرایت نمی‌کند. همچنین باید گفت که حق شفعه در اقاله الکترونیکی راه ندارد و عقد سلم را پیش از قبض مبیع می‌توان اقاله نمود. مضافاً کالای مکیل و موزون را بدون کیل و وزن و پیش از آن می‌توان اقاله الکترونیکی کرد. لیکن اگر اقاله الکترونیکی را بیع بدانیم، هم خيار در آن جاری می‌شود و هم حق شفعه در آن ثابت است و نیز عقد سلم را نمی‌توان پیش از قبض مبیع اقاله کرد، چون با عقد جدیدی که نام آن بیع است روبه‌رو خواهید شد که آثار عقد بیع در آن انکارناپذیر است.

به نظر می‌رسد که با توجه به سکوت قانون تجارت الکترونیکی، با عنایت به ماده ۴ قانون تجارت الکترونیکی، بتوان با رجوع به قانون مدنی، احکام و آثار قراردادهای

ستی را در اغلب موارد به اقاله الکترونیکی تعمیم داد. لذا در این باره توجه به توافق طرفین در قرارداد الکترونیکی و عرف مبادلاتی و قراردادی یک منطقه می‌تواند آثاری داشته باشد که در برخی موارد می‌تواند در احکام اقاله مؤثر و سرنوشت‌ساز باشد.

نتیجه‌گیری

باتوجه به مباحث مطرح‌شده و یافته‌های پژوهش در خصوص اقاله الکترونیکی قراردادها، نتایج ذیل به دست آمد:

۱. انحلال تمام قرارداد و یا قسمتی از تعهدات ناشی از قراردادها با اقاله الکترونیکی، به‌نظر بلااشکال و ممکن است؛ لذا نتیجه این می‌شود که اقاله، هم در کل عقد و هم در قسمتی از آن جایز است. از این‌رو در اقاله الکترونیکی باید به مفاد توافق طرفین قرارداد توجه شود که با اخلاق و نظم عمومی در تقابل و تضاد نباشد. همچنین قلمرو تراضی فقط محدود به طرفین قرارداد یا قائم‌مقام آنها خواهد بود.

۲. نتیجه دیگری که می‌توان از تضارب آرای فقها و حقوق‌دانان گرفت این است که در اقاله الکترونیکی اگر فزونی ثمن یا حتی شروط خارجی با توافق و تراضی طرفین قرارداد باشد و در این بین در جوهره و مقتضای اقاله تأثیر نداشته باشد، این اقاله صحیح خواهد بود.

۳. حال اگر تعهد اجرا شود یا در اثنای اقاله الکترونیکی یکی از دو عوض یا هر دو عوض تلف شود، باید متذکر شد که قانون تجارت الکترونیک در این باره تصریحی ندارد، لذا با توجه به نظر فقها و با استناد به ماده ۲۸۴ قانون مدنی، می‌توان گفت که تلف مبیع مانع از اقاله الکترونیکی نخواهد بود و به‌جای مبیع تلف‌شده، مالک مثل یا قیمت را دریافت می‌کند. حال زمان اقاله الکترونیکی مشخص است، اما قیمت چه زمانی ملاک خواهد بود؟ می‌توان گفت که به‌دلیل اینکه قیمت‌ها در هر لحظه قابل تغییر است و امکان بازپس‌گیری عوضین به‌خصوص مبیع مستلزم سپری شدن چند روز زمان است، پرداخت قیمت حین الاداء، با قانون و حقوق ایران سازگارتر است و دور از عدالت هم نیست.

۵. حق انصراف در قراردادهای الکترونیکی را نباید با اقاله الکترونیکی یکی

پنداشت؛ زیرا حق انصراف مهلتی هفت روزه و بدون تراضی بین متعاملان است و قانون‌گذار این حق را برای مشتری قرار داده است که در این مهلت بتواند کالا را بدون قید و شرط به فروشنده مسترد کند، حتی اگر کالا بدون عیب باشد. اما اقاله الکترونیکی نیاز به توافق و تراضی دو طرف عقد برای برهم زدن قرارداد دارد.

۶. بحثی که قانون‌گذار در قراردادهای الکترونیکی از آن غفلت کرده است، توجه به ارسال و دریافت داده‌پیام است که داده‌پیام ابتدا زمان ارسال و دریافت اقاله را مشخص می‌نماید؛ لذا ثمره نزاع در اینجا حاصل می‌شود که اگر زمان دقیق اقاله الکترونیکی مشخص نشود، منافع حاصله، از زمان اقاله تا تحویل عوضین بلا تکلیف خواهد بود. باید افزود که تعیین زمان دقیق اقاله الکترونیکی بسیار مهم است. از این رو با توجه به قانون مدنی و نظر مشهور فقها می‌توان نتیجه گرفت که اگر پس از انعقاد قرارداد منافعی از عوضین حاصل گردد، از زمانی که اقاله الکترونیکی مورد قبول فروشنده واقع شود، منافع و نمائات متصل متعلق به کسی است که به واسطه قرارداد مالک شده و منافع و نمائات متصل متعلق به شخصی است که در نتیجه اقاله مالک می‌شود. باید افزود که این صورت به دلیل سرعت مبادله‌ها و قراردادهای الکترونیکی بحث تعلق منافع به طرفین اقاله الکترونیکی بسیار مهم و مشهود خواهد بود.

پیشنهادها

در اقاله قراردادهای الکترونیکی به دلیل نوسان قیمتی در بازار کالا و خدمات، و نیز احترام به حقوق طرفین، اصل سرعت و تخصص دادرس در قراردادها نباید فراموش شود و به نظر در صورت اختلاف بین طرفین قرارداد در خصوص آثار اقاله، پیشنهاد تشکیل شعب رسیدگی به قراردادهای الکترونیکی بی‌مورد نباشد.

افزون بر مطلب فوق باید متذکر شد که ماهیت و ویژگی قراردادهای الکترونیکی باعث شده است که احکام عمومی قراردادهای سنتی پاسخ‌گوی نیازهای جدید نباشد و خلأ قانونی مشهود است، از این رو لزوم توجه به تدوین قانون در این باره نباید نادیده گرفته شود.

فهرست منابع

* قرآن کریم (ترجمه الهی قمشه‌ای).

۱. آهنگران، محمدرسول؛ احمدی، امیر. (۱۳۹۸ الف). آثار و احکام فقهی و حقوقی اشتباه و خطا در قراردادهای الکترونیکی. پژوهشهای فقهی، ۱۵(۱)، صص ۱-۲۵.
۲. آهنگران، محمدرسول؛ احمدی، امیر. (۱۳۹۸ ب). قراردادهای الکترونیکی انعقاد تا انحلال: مطالعه تطبیقی در فقه اسلامی، حقوق ایران و کنوانسیون ژنو ۲۰۰۵ (چاپ اول). تهران: مجد.
۳. آهنگران، محمدرسول؛ احمدی، امیر. (۱۳۹۸ ج). واکاوی فقهی و حقوقی موجبات زوال ایجاب در قراردادهای الکترونیکی. مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۱۱(۲۰)، صص ۹-۳۶.
۴. ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد. (۱۳۶۷). النهایة فی غریب الحدیث والأثر (چاپ چهارم، ۵ جلدی). قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
۵. ابن بابویه قمی، محمد بن علی. (۱۴۰۳ق). الخصال (مصحح: علی اکبر غفاری، ج ۱، چاپ هجدهم). قم: منشورات جماعة المدرسين فی الحوزة العلمية قم.
۶. ابن همام حنفی، محمد بن عبدالواحد؛ بابر تی، محمد بن محمد؛ قاضی زاده، احمد بن محمود؛ مرغینانی، علی بن ابی بکر. (بی تا). شرح فتح القدر (ج ۱۰، چاپ اول). بیروت: دار صادر.
۷. ابوالحسن مجاهد، اسامه. (۲۰۰۰م). خصوصية التعاقد عبر الانترنت. القاهرة: دار النهضة.
۸. احمدی، امیر؛ آهنگران، محمدرسول؛ پنجه پور، جواد. (۱۳۹۶). مبانی مشروعیت قراردادهای الکترونیکی. فقه و مبانی حقوق اسلامی، ۱۰(۱)، صص ۱۱-۳۶.
۹. اردبیلی، احمد بن محمد. (۱۴۱۱ق). مجمع الفائدة والبرهان فی شرح إرشاد الأذهان (محقق: شیخ مجتبی عراقی، ج ۱۴، چاپ اول). قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
۱۰. اکبرینه، پروین؛ محمودزاده، فریبا. (آذرماه ۱۳۹۵). قراردادهای الکترونیکی. نخستین همایش بین المللی علوم اسلامی و علوم انسانی، تهران، صص ۷-۱۵.
۱۱. امامی، سید حسن. (۱۳۸۱). حقوق مدنی (ج ۶، چاپ بیست و دوم). تهران: کتابفروشی اسلامیة.
۱۲. باقری اصل، سعیده؛ باقری اصل، حیدر؛ مسعودی، ناصر؛ شعاریان ستاری، ابراهیم. (۱۳۹۶). ماهیت حق انصراف در قراردادهای الکترونیکی. مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۹(۱۷)، صص ۷-۳۲.

۱۳. بحرانی، یوسف بن احمد. (۱۳۶۸). الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة (ج ۲۵، چاپ اول). قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
۱۴. بستانی، فواد افرام. (۱۳۷۵). فوهنگ ابجدی الفبایی عربی-فارسی (مترجم: رضا مهیار). تهران: اسلامی.
۱۵. جُبَیعی عاملی، زین الدین بن نورالدین. (۱۳۸۶ق). الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة (محقق: سید محمد کلانتر، ج ۱۰، چاپ اول). نجف: منشورات جامعة النجف الدینیة.
۱۶. جُبَیعی عاملی، زین الدین بن نورالدین. (۱۴۱۳ق). مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام (ج ۱۵، چاپ اول). قم: مؤسسة المعارف الاسلامیة.
۱۷. جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۸۸). دائرة المعارف حقوق مدنی و تجارت، حقوق تعهدات عقود و ایقاعات (ج ۱، چاپ اول). تهران: گنج دانش.
۱۸. حرّ عاملی، محمد بن الحسن. (۱۴۱۶ق). وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة (ج ۳۰، چاپ اول). قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث.
۱۹. حسینی روحانی، محمدصادق. (۱۴۱۴ق). فقه الصادق (ج ۲۶، چاپ دوم). قم: مؤسسة دار الكتاب.
۲۰. حسینی عاملی، سید محمدجواد کرکی. (بی تا). مفتاح الكرامة فی شرح قواعد العلامة (چاپ اول، ج ۱۱). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۲۱. حسینی مراغی، سید میر عبدالفتاح بن علی. (۱۴۱۸ق). العناوین الفقهیة (ج ۲، چاپ اول). قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
۲۲. حلّی، جعفر بن حسن هذلی. (۱۴۰۸ق). شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام (مصصح: عبدالحسین محمدعلی بقال، ج ۴، چاپ دوم). قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۲۳. حلّی، حسن بن یوسف بن علی المطهر اسدی. (۱۴۲۰ق). تذکرة الفقهاء (ج ۱۷، چاپ اول). قم: مؤسسة آل البيت لإحياء التراث.
۲۴. خادمی کوشا، محمدعلی. (۱۳۹۴). شبهه شناسی فقهی و اصل اولی در قرارداد الکترونیکی. فقه، ۲۲ (۸۳)، صص ۷-۲۲.
۲۵. خادمی کوشا، محمدعلی. (۱۳۹۹). بررسی فقهی انشای بیع الکترونیکی بدون الفاظ ایجاب و قبول. فقه، ۲۷ (۱۰۲)، صص ۳۵-۶۲.
۲۶. خمینی، روح الله. (۱۳۸۵). تحریر الوسیله (محقق: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام، ج ۲، چاپ دوم). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.

۲۷. دسوقی، ابراهیم ابواللیل. (۲۰۰۳م). الجوانب القانونية للمعاملات الالكترونية. كويت: طبع النشر العلمي بجامعة الكويت.
۲۸. دیجانی، ناك؛ باجاج، ك.ك. (۱۳۷۶). از مبادله الكترونيكى اطلاعات تا تجارت الكترونيك (مترجم: ايرج بهنام مجتهدى، چاپ اول). تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.
۲۹. راغب اصفهانی، حسين بن محمّد. (۱۳۸۳). المفردات فى غريب القرآن (محقق: صفوان عدنان داوودى، ج ۱، چاپ سوم). قم: ذوى القربى.
۳۰. رضایی، علی. (۱۳۸۷). حقوق تجارت الكترونيكى (چاپ اول). تهران: نشر میزان.
۳۱. سبزواری، سيد عبدالاعلی. (بی تا). جامع الأحكام الشرعيه (چاپ نهم). قم: المنار.
۳۲. سجادی، سيد جعفر. (۱۳۷۳). فرهنگ معارف اسلامى (ج ۳، چاپ سوم). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۳۳. سعدی، ابو حبيب. (۱۴۰۸ق). القاموس الفقهى لغةً واصطلاحاً (چاپ دوم). دمشق: دار الفكر.
۳۴. سلمان، عبدالعزيز بن محمّد. (۱۴۱۲ق). الأسئلة والأجوبة الفقهية المقرونة بالأدلة الشرعية (ج ۷، چاپ دهم). بی جا: بی نا.
۳۵. شهیدی، مهدى. (۱۳۸۲). تشکیل قراردادها و تعهدات (چاپ سوم). تهران: انتشارات مجد.
۳۶. صاحب بن عباد، بن العباس أبو القاسم الطالقانی. (۱۴۱۴ق). المحيط فى اللغة (محقق: محمد حسن آل یاسین، ج ۱۱، چاپ اول). بیروت: عالم الكتاب.
۳۷. طباطبائی یزدی، سيد محمد کاظم. (۱۴۱۴ق). تکملة العروة الوثقى (مصصح: سيد محمد حسين طباطبائی، ج ۲، چاپ اول). قم: مكتبة الداوری.
۳۸. طریحی نجفی، فخرالدين. (۱۴۰۸ق). مجمع البحرين (محقق: سيد احمد حسینی، ج ۴، چاپ دوم). قم: انتشارات مكتب النشر الثقافة الاسلامیة.
۳۹. طوسى، محمد بن الحسن. (۱۴۰۷ق). الخلاف (محقق: جماعة من المحققين، ج ۶، چاپ اول). قم: مؤسسه النشر الإسلامى التابعة لجماعة المدرسين.
۴۰. قانون تجارت الكترونيكى جمهورى اسلامى ايران، مصوب ۱۳۸۲.
۴۱. قانون مدنى جمهورى اسلامى ايران، مصوب ۱۳۰۷.
۴۲. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۷۹). قواعد عمومى قراردادها (ج ۵، چاپ پنجم). تهران: شرکت سهامى انتشار.

فقه

۴۳. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۹۰). اعمال حقوقی، قرارداد-ایقاع. تهران: شرکت سهامی انتشار.
۴۴. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق. (۱۳۶۷). الکافی (محقق: علی اکبر غفاری، ج ۸، چاپ سوم). تهران: دارالکتب الإسلامیه.
۴۵. گیلانی فومنی، محمد تقی بهجت. (۱۴۲۶ق). جامع المسائل (بهجت) (ج ۵، چاپ دوم). قم: دفتر آیت الله العظمی بهجت.
۴۶. محمدیان امیری، مهدی؛ عسگری، علیرضا؛ احمدی، سید محمد مهدی؛ عابدیان، سید حسن. (۱۳۹۷). بررسی ادله فقهی حمایت از مصرف کننده در بیع الکترونیکی. مطالعات فقهی و فلسفی، ۹(۳۶)، صص ۳۵-۳۶.
۴۷. مشکینی، میرزا علی. (۱۴۱۳ق). مصطلحات الفقه (ج ۱، چاپ دوم). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۴۸. مقامی نیا، محمد. (۱۳۹۱). نحوه انعقاد قراردادهای الکترونیکی و ویژگی های آن. مجله علمی پژوهشی الهیات و علوم اسلامی (دانش حقوق مدنی)، دانشگاه پیام نور، ۱(۱)، صص ۸۵-۹۸.
۴۹. موسوی بجنوردی، سید محمد. (۱۳۸۰). بررسی فقهی و حقوقی اقاله. پژوهشنامه متین، ۵(۲۰)، صص ۲۳-۴۲.
۵۰. موسوی خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۲۴ق). منهاج الصالحین (ج ۳، چاپ سی و دوم). قم: مؤسسه الخوئی الإسلامیه.
۵۱. نجفی، محمد حسن. (۱۹۸۱م). جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام (ج ۴۳، چاپ هفتم). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
52. Official Journal of the European communities, 17/7/2000.
53. Freedman, Bradley, J. (2000). Electronic contracts under Canadian Law – A Practical Guide. *Manitoba Law Journal*, 28(1), pp.1-60.
54. Pointon leo, D. (2004). Developments in Electronic contract Law: A Malaysian perspective. *computer Law security Report*, March-April Volume 20, Issue2.
55. Rosas, Roberto. (2006). Comparative study of the formation, Electronic contracts in American Law with References to International and Mexican Law, *Indian Journal of International Law*, 46(1), pp 331-375.
56. Whiteley, David. (2000). *E-Commerce, Strategy, technologies and applications*, Mc Graw-Hill publishing Company.

References

* The Holy Quran. (Elaheh Qomshe'ei, Trans.).

1. Mohammadian Amiri, M., & Askari, A. & Ahmadi, S. M. M., & Abedian, S. H. (1397 AP). Examining the jurisprudential arguments of consumer protection in electronic sales. *Journal of Jurisprudential and philosophical studies*, 9(36), pp. 35-36. [In Persian]
2. Abolhassan Mujahid, O. (2000). *Khosusiat al-toqa'ed Ibr al-Internet*. Cairo: Dar Al-Nahdah.
3. Ahangaran, M. R & Ahmadi, A. (1398 AP). *Electronic Contracts to from conclusion to dissolution: A Comparative Study in Islamic Jurisprudence, Iranian Law, and the Geneva Convention 2005* (1st ed.). Tehran: Majd. [In Persian]
4. Ahangaran, M. R & Ahmadi, A. (1398 AP). Jurisprudential and legal effects and rulings of mistakes and errors in electronic contracts. *Journal of Jurisprudential Research*, 15(1), pp. 1-25. [In Persian]
5. Ahangaran, M. R & Ahmadi, A. (1398 AP). Jurisprudential and legal analysis causes the decline of demand in electronic contracts. *Studies of Islamic jurisprudence and law*, 11(20), pp. 9-36. [In Persian]
6. Ahmadi, A., & Ahangaran, M. R., & Panjehpour, J. (1396 AP). Fundamentals of legitimacy of electronic contracts. *Journal of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law*, 10(1), pp. 11-36. [In Persian]
7. Akbrineh, P., & Mahmoudzadeh, F. (1395 AP). *Electronic contracts*. The First International Conference on Islamic Sciences and Humanities, Tehran, pp. 7-15. [In Persian]
8. Ardabili, A. (1411 AH). *Majma' al-Fa'edah va al-Borhan fi Sharh Irshad al-Azhan*. (M. Iraqi, 1st ed., vol. 14). Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
9. Bagheri Asl, S., & Bagheri Asl, H., & Masoudi, N., & Shoarian Sattari, I. (1396 AP). The nature of the right to cancel in electronic contracts. *Journal of Studies of Islamic jurisprudence and law*, 9 (17), pp. 7-32. [In Persian]
10. Bahrani, Y. (1368 AP). *Al-Hada'eq al-Nazirah fi Ahkam al-Itrat al-Tahirah*. (1st ed., vol. 25). Qom: Islamic Publications Office. [In Persian]
11. Bostani, F. (1375 AP). *Abjadi Arabic-Persian alphabetic dictionary* (R. Mahyar, Trans.). Tehran: Islami. [In Persian]
12. *Civil Law of the Islamic Republic of Iran*, approved in 1307 AP.

فقه

13. Desuqi, I. (2003). *Al-Java'eb al-Qanouniyah le al-Mu'amilat al-Electroniyah*. Kuwait: Tab'a al-Nashr al-Ilmi be Jami'at al-Kuwait.
14. Digani, N., & Bajaj, K.K. (1997). *From Electronic Information Exchange to Electronic Commerce* (I. B. Mojtahedi, Trans. 1st ed.). Tehran: Institute of Business Studies and Research Publications.
15. *Electronic Commerce Law of the Islamic Republic of Iran*, approved in 2003.
16. Emami, S. H. (1381 AP). *Civil Law*. (22nd ed., vol. 6). Tehran: Islamieh Bookstore. [In Persian]
17. Freedman, Bradley, J. (2000). Electronic contracts under Canadian Law – A Practical Guide. *Manitoba Law Journal*, 28(1), pp.1-60.
18. Gilani Fumani, M. T. Bahjat. (1426 AH). *Jame' o al-Masa'il*. (Bahjat). (2nd ed., Vol. 5). Qom: Office of Grand Ayatollah Behjat. [In Arabic]
19. Heli, H. (1420 AH). *Tazkerat al-Foqaha* (1st ed., vol. 17). Qom: Mu'asisat AlulBayt le Ihya al-Torath. [In Arabic]
20. Helli, J. (1408 AH). *Shara'e al-Islam fi Masa'ei al-Halal va al-Haram*. (A. Baqal, Ed., 2nd ed., vol. 4). Qom: Ismailian Institute. [In Arabic]
21. Horr Ameli, M. (1416 AH). *Wasa'il al-Shia ila Tahsil Masa'il al-Shariah*. (1st ed., vol. 30). Qom: Mu'asisat Alulbayt le Ihya al-Torath. [In Arabic]
22. Hosseini Ameli, S. M. J. (n.d.). *Miftah al-Kiramah fi Sharh Qava'ed al-Alamah*. (1st ed., vol. 11). Beirut: Dar Ihya al-Torath al-Arabi.
23. Hosseini Maraghi, S. M. (1418 AH). *Al-Anavin al-Fiqhiyah*. (1st ed., vol. 2). Qom: Islamic Publications Institute. [In Arabic]
24. Hosseini Rouhani, M. S. (1414 AH). *Fiqh al-Sadiq* (2nd ed., vol. 26). Qom: Dar al-Kitab Institute. [In Arabic]
25. Ibn Athir Jazri, M. (1367 AP). *Al-Nahayah fi Qarib al-Hadith va al-Athar*. (4th ed.). (5 Vols.). Qom: Ismailian Press Institute. [In Persian]
26. Ibn Babawiyah Qomi, M. (1403 AH). *Al-Khasal*. (A. A. Ghaffari, Ed.). (18th ed, vol. 1). Qom: Publications of the Association of Teachers in the Islamic Seminary of Qom. [In Arabic]
27. Ibn Hammah Hanafi, M. & Babarti, M., & Qazi Zadeh, A., & Marghinani, A. (n.d.). *Sharh Fath al-Qadir*. (1st ed., vol. 10). Beirut: Dar Sader.
28. Jafari Langroudi, M. (1388 AP). *Encyclopedia of Civil and Commercial Law, Law of Obligations, Contracts and Agreements* (1st ed., Vol. 1). Tehran: Ganje Danesh. [In Persian]

29. Juba'i Ameli, Z. (1386 AH). *Al-Rawdah al-Bahiyya fi Sharh al-Lom'at al-Damesghiah*. (M. Kalantar, 1st ed., vol. 10). Najaf: Publications of the religious community of Najaf. [In Arabic]
30. Juba'i Ameli, Z. (1413 AH). *Masalik al-Afham ila Tanqih Shara'e al-Islam*. (1st ed., Vol. 15). Qom: Islamic Knowledge Institute. [In Arabic]
31. Katozian, N. (1379 AP). *General Rules of Contracts* (5th ed., Vol. 5). Tehran: Enteshar Co. [In Persian]
32. Katozian, N. (1390 AP). *Legal acts, contract-agreement*. Tehran: Enteshar Co. [In Persian]
33. Khademi Koosha, M. A. (1394 AP). Jurisprudential doubt studies and the first principle in electronic contract. *Journal of Fiqh*, 22(83), pp. 7-22. [In Persian]
34. Khademi Koosha, M. A. (1399 AP). Jurisprudential study of writing an electronic sale without the words of demand and acceptance. *Journal of Fiqh*, 27(102), pp. 35-62. [In Persian]
35. Khomeini, R. (1385 AP). *Tahrir al-Waseela*. (Institute for Organizing and Publishing the Works of Imam Khomeini). (2nd ed., Vol. 2). Tehran: Institute for Organizing and Publishing the Works of Imam Khomeini. [In Persian]
36. Koleyni, M. (1988). *Al-Kafi* (A. A. Ghaffari, Ed., 3rd ed., vol. 8). Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyah.
37. Maqamiynia, M. (1391 AP). How to conclude electronic contracts and its features. *Journal of Theology and Islamic Sciences*. (Knowledge of Civil Law), Payame Noor University, 1(1), pp. 85-98. [In Persian]
38. Meshkini, M. A. (1413 AH). *Mustalahat al-Fiqh*. (2nd ed., vol. 1). Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Qom Seminary Teachers Association. [In Arabic]
39. Mousavi Bojnord, S. M. (1380 AP). *Jurisprudential and legal study of dissolution*. *Matin Journal*, 5 (20), pp. 23-42. [In Persian]
40. Mousavi Khoei, S. A. (1424 AH). *Minhaj Al-Saleheen* (32nd ed., vol. 3). Qom: Islamic Mu'asisat al-Khoei al-Islamiyah. [In Arabic]
41. Najafi, M. H. (1981). *Jawahir al-Kalam fi Sharh Shara'e al-Islam*. (7th ed., vol. 43). Beirut: Dar Ihya al-torath al-Arabi.
42. Official Journal of the European communities, 17/7/2000.
43. Pointon leo, D. (2004). Developments in Electronic contract Law: A Malaysian perspective. *computer Law security Report*, March-April Volume 20, Issue2.

44. Ragheb Isfahani, H. (1383 AP). *Al-Mufradat Fi Gharib Al-Quran* (S. Davoodi, Ed., 3rd ed., vol. 1). Qom: Zawe al-Qorba. [In Persian]
45. Rezaei, A. (1387 AP). *E-Commerce Law*. (1st ed.). Tehran: Mizan Publications. [In Persian]
46. Rosas, Roberto. (2006). Comparative study of the formation, Electronic contracts in American Law with References to International and Mexican Law, *Indian Journal of International Law*, 46(1), pp 331-375.
47. Saadi, A. (1408 AH). *Al-Qamous al-Fiqhi Loqat va Istilahah*. (2nd ed.). Damascus: Dar al-Fikr. [In Arabic]
48. Sabzevari, S. A. (n.d.). *Jame' al-Ahkam al-Shar'iyah*. (9th ed.). Qom: Al-Manar.
49. Sahib Ibn Ibad, I. (1414 AH). *Al-Mohit fi al-Loqat*. (researcher: M. H. AleYasin, 1st ed., vol. 11). Beirut: Alam al-Kitab. [In Arabic]
50. Sajjadi, S. J. (1373 AP). *Farhang-e Maaref-e-Islami*. (3rd ed., vol. 3). Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
51. Salman, A. (1412 AH). *Al-As'alah va al-Ajoubah al-Fiqhiyah be al-Adilah al-Shariah*. (10th ed., vol. 7). [In Arabic]
52. Shahidi, M. (1382 AP). *Formation of Contracts and Obligations*. (3rd ed.). Tehran: Majd Publications. [In Persian]
53. Tabatabai Yazdi, S. M. K. (1414 AH). *Takmilat Al-Urwa Al-Wothqa* (S. M. H. Tabatabai, Ed., 1st ed., vol. 2). Qom: Maktabah al-Dawari. [In Arabic]
54. Tarihi Najafi, F. (1408 AH). *Majam'a al-Bahrain*. (S. A. Hosseini, 2nd ed., vol. 4). Qom: Intisharat Maktabah al-Nashr al-Thaqafat al-Islamiyah. [In Arabic]
55. Tusi, M. (1407 AH). *Al-Khalaf*. (A group of researchers, 1st ed., vol. 6). Qom: Mu'asisat al-Nashr al-Islami al-Tabi'at le Jama'at al-Mudarisin. [In Arabic]
56. Whiteley, D. (2000). *E-Commerce, Strategy, technologies and applications*, Mc Graw-Hill publishing Company.

